

DEUİFD LIV / 2021, ss. 103-132.

Kur'ân'da el-Yevmü'l-Âhir İfadesi ve İman-Amel İlişkisi Açısından İncelenmesi*

Nisa Derya DEMİR**

ÖZ

Kur'ân'da âhiret hayatını anlatmak için muhtelif kelimeler bulunmasına rağmen, ölümden sonraki hayatın tamamını kapsayan esas ifade âhiret kelimesi olmuştur. Âhiret inancı Kur'ân'ın en merkezî konularından biridir. Mekkî sûrelerde daha çok kıyamet, cennet ve cehennem tasvirleri, âhiret inancına karşı müşriklerin tepki ve itirazlarına verilen cevapları kapsayan bir âhiret anlatımı varken; Medenî sûrelerde vahyin genişleyen muhatap kitlesiyle birlikte, Ehl-i kitabın ve münafıkların iman ve amelleri arasındaki çelişkiler üzerinden âhiret hayatındaki durumları da anlatılmaktadır. Ayrıca Medenî sûrelerde Allah'a ve âhiret gününe iman etmenin, Müslüman bir kimsenin hayatını Allah'ın vazettiği kurallara göre yaşamasına etki edeceği vurgulanır. Medenî sûrelerde diğer iman esaslarıyla bütün oluşturacak şekilde bir iman esası olarak el-yevmü'l-âhir ifadesi, İslâm'a uygun bir hayat tarzının sınırlarını çizmede temel oluşturur. Biz bu çalışmada âhiret gününün mahiyeti üzerinde değil, âhiret gününe iman etmenin inananların hayatında neleri değiştirmesi gerektiği üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Medenî Sûreler, İman, Âhiret, el-Yevmü'l-Âhir.

Statement of al-Yaum al-Ahir in the Qur'an and Its Analysis in Terms of the Relationship between Faith and Deed

ABSTRACT

Although there are various words to describe the life in the hereafter in the Qur'an, the main expression that covers the whole life after death has been the word *ahira*. Belief in the hereafter is one of the central issues of the Qur'an. In

* Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı. Res. Asst., Dokuz Eylül University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Izmir, Turkey. nisa_derinsu@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5885-8323>

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi: 19.04.2021

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi: 11.06.2021

the Meccan surahs, while there is a narrative of the hereafter, which includes mostly the doomsday, depictions of heaven and hell, and the answers given to the reactions and objections of the polytheists against the belief in the hereafter; along with the expanding audience of revelation in the Medinan surahs, explains the contradictions of the faiths and deeds of ahl al-kitab and the hypocrites. In addition, it is emphasized in the Medinan surahs that believing in Allah and al-yaum al-ahir will affect a Muslim's life according to the rules laid down by Allah. The expression of al-yaum al-ahir as a basis of belief in a way to form a whole with other principles of faith in the Medinan surahs constitutes the basis for drawing boundaries of a lifestyle suitable for Islam. In this study, we will focus not on the nature of the hereafter, but on what believing in the hereafter should change in the lives of believers.

Keywords: Tafsir, Medinan Surahs, Faith, al-Ahira, al-Yaum al-ahir.

GİRİŞ

Kur'ân'da, insanın davranışlarını Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda şekillendirmesinde en önemli sâikin, âhirete iman olduğunu görmekteyiz. Âhirete iman, inananlar tarafından ölüm sonrası yaşanacak her şeyin kabulü olarak algılanmıştır. Âhirete inanan birey, bu inancının gerektirdiği şekilde hayatını düzenlemesi gerektiğini de kabul etmiştir. Allah Kur'ân'da yer alan emir ve yasaklarla inananların hayatındaki sınırları çizerken, bunun karşılığında elde edeceği mükâfat ve cezayı da önceden haber vermiştir. Allah'a inanarak O'nun isteği doğrultusunda yaşamının kişiyi cennete, aksinin ise kişiyi cehenneme götüreceğine dair pek çok âyet mevcuttur.

Mekke döneminde inanç açısından vahyin muhtevası, müşriklerin tevhid inancına zarar veren puta tapıcılığı, yeniden diriltilmeye ve peygamberin kimliğine olan itirazlarıyla mücadele noktasında yoğunlaşırken¹; Medine döneminde daha ziyade Ehl-i kitabın Allah katında makbul olmayan bazı inançlarıyla mücadeleye dönüşmüştür.

¹ Ayrıca, Câhiliye Araplarının atalarını takip etmeleri ve onların doğru yolda olduklarına inanmaları, maddi gücün Allah katında iyilik göstergesi olduğuna inanmaları, kız çocuklarını öldürmeleri, insan ilişkilerindeki gayri ahlâkî tutumları bilhassa kibir duyguları, şu çürümüş kemikleri kim diriltecek şeklindeki itirazları vb. tavırlarını ve görüşlerini kastetmekteyiz.

Medine döneminde iman esaslarının bütüncül şekilde zikredilmesi, iman ettikleri halde inançlarına uygun davranışlar sergilemeyen Ehl-i kitaba da bir uyarı niteliğindedir. İman esaslarının ayrılmaz bir bütün oluşunun hatırlatılması onların bazı tavırlarının eleştirisidir. Mesela iman edenlerin peygamberler arasında ayırım yapmaması gerekirken, Yahudilerin Hz. İsa'yı ve Hz. Muhammed'i peygamber olarak kabul etmemeleri kınanmıştır.² Yine, çok daha önce yaşamasına rağmen Hz. İbrahim'i Yahudi veya Hıristiyan olarak nitelendirmeleri Ehl-i kitabın tutarsız iddiaları olarak zikredilmiştir.³ Bunlar dışında Ehl-i kitap, âhret inancına sahip olduğu halde, âhret inancına dair meselelerde yaptıkları tahrif sebebiyle de kınanmıştır. Nitekim kendilerinin Allah'ın sevgili kulları olduğuna inanmaları, ateşin sayılı günlerde kendilerine dokunacağı, cennete kendilerinden başka kimsenin giremeyeceği iddiaları onların âhret konusunda kabul edilmeyen görüşlerinden olmuştur.⁴ Üstelik inandıklarını söylemelerine rağmen insan ilişkilerinde ve kitaplarının hükümlerini uygulamada hassasiyet göstermemeleri konusunda da eleştirilmişlerdir.⁵

Ehl-i kitaba yapılan bu eleştiriler, mü'minlere aynı yanlışlara düşmeme konusunda bir uyarı olmuştur. Kimden sâdır olursa olsun, kınanan inanç ve davranış tarzı bellidir. Tevhid inancına zarar verecek hiçbir inanç ve düşünce Kur'an'da onaylanmaz. İnsanın Allah ile ilişkisi ve inancı kadar, diğer insanlarla ilişkileri de önem arz eder. İnanç sahibi kimse hem inancını hem davranışlarını Allah'ın peygamberleri aracılığıyla vahyettiği şekilde düzenleme gayretinde olmalıdır.

Mekkâ ve Medenî sûrelerin temel konuları arasındaki farklılardan en önemlisi, Medine devrinde nâzil olan âyetlerde âhret konusunun artık

² el-Bakara 2/113, 136; en-Nisâ 4/150-151; el-Mâide 5/59.

³ el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/65-68. Dirilişe dair Kur'an'da yer alan âyetlerin Mekke ve Medine döneminde hangi anlam çerçevesinde yer aldığı ile ilgili geniş bilgi için bakınız: İskender Şahin, *Semantik Analizler Işığında Kur'an'da Diriliş Gerçeği*, (İstanbul: Ekin Yayınları, 2013), 53-60.

⁴ el-Bakara 2/94, 111; el-Mâide 5/18; el-Cuma 62/6.

⁵ el-Bakara 2/80, 84; el-Mâide 5/44; et-Tevbe 9/31-35. İskender Şahin, *Semantik Analizler Işığında Kur'an'da Diriliş Gerçeği*, (İstanbul: Ekin Yayınları, 2013), 53-60.

bir iman meselesi olarak değil, mü'minlerin hayatındaki işlevi açısından işlenmiş olmasıdır.⁶ Genel olarak inanca dair konuların Mekkî, amel ve muâmelata dönük meselelerin Medenî sûrelerde işlendiği kanaati doğrudur. Ancak vahyin Medine dönemine gelindiğinde, âhirete iman tanımlamada Mekkî sûrelerde kullanılmayan bir ifade olan *el-yevmü'l-âhir* dikkatimizi çeker. Bu anlamda imanın şartları şeklinde Müslümanların hayatına giren esaslardan olan 'âhiret gününe/son güne iman' isimlendirmesi vahyin Medine dönemindedir. Kur'ân-ı Kerîm'de 26 âyette el-yevmü'l-âhir ifadesi geçmektedir.⁷ Bunlardan biri Mekkî veya Medenî oluşunda ihtilaf edilen Ankebût sûresinde yer alsada (29/36), diğer âyetler Medenî sûrelerde yer almaktadır. Bu anlamda bir iman esası olarak âhiret inancının iyice belirginleştiği ve buna göre İslâmî yaşantının sınırlarının detaylı bir şekilde çizilerek inananlara yol gösterildiği dönem Medine dönemi olmuştur.

Biz bu makalemizde Kur'ân'da 26 âyette yer alan el-yevmü'l-âhir ifadesini ve bu âyetlerde zikredilen mevzuları ele alacağız. Öncelikle iman esası olarak el-yevmü'l-âhirden bahseden âyetlere temas edecek, sonrasında ise Allah'a ve âhiret gününe imanın gerektirdiği amellerin neler olduğunu ve Medine döneminde mü'minlerden beklenen davranışlar üzerinden imanın kişiyi nasıl değiştirmeyi hedeflediğini göreceğiz.

1. İman Esası Olarak el-Yevmü'l-Âhir

el-Yevmü'l-âhir ifadesi *yevm* ve *âhir* kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir terkiptir. *Yevm*, güneşin doğusundan batışına kadar geçen⁸ ya da fecrin doğuşundan güneşin batışına kadar geçen süre olarak bilinir. Zamanın mutlaklığı manasında da kullanılmıştır. "Bugün şöyle yaptım." denildiğinde, hâlihazırdaki vakit kastedilir. Mâide 5/5. âyette bu anlamdadır. *Yevm* kelimesinden mutlak olarak vakit de

⁶ Mesut Okumuş, "Kur'ân ve Sünnette Dünya ve Âhiret Hayatına Bakış", *Diyanet İlmî Dergi*, 46/1 (Ocak 2010), 138.

⁷ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1408/1988), 27-28.

⁸ Râğib el-İsfehânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009), 894.

kastedilir.⁹ Yevm kelimesinin çoğulu *eyyâm* olup, Câsiye 45/14. âyette olduğu gibi *intikam günleri*; İbrâhîm 14/5. âyette geçtiği hâliyle *Allah'ın nimetleri* manasında kullanabildiği söylenmiştir.¹⁰ *el-Âhir* evvelin zıttı olup, müennesi *âhiratiin* şeklindedir. *el-Âhir* ve *el-âhîretü*, mütekaddim kelimesinin zıttıdır. *Âhiratiin* her şeyin sonu manasına gelmekte olup, çoğulu *evâbirdir*.¹¹

Mukâtil b. Süleymân, Allah'a ve âhîret gününe iman, Allah'ın bir olduğuna inanıp, öldükten sonra amellerin karşılığının alınacağı dirilişi tasdik etme şeklinde açıklar.¹² Zemahşerî (öl. 538/1144), *el-yevmü'l-âhîrden* sonu olmayan/sonsuz, kesintiye uğramayan vaktin, ebedî zamanın ya da diriliş anından cennet ehlinin cennete, cehennem ehlinin de cehenneme girecekleri zamana kadar olan süreyi de kapsayan belli bir vaktin kastedilmiş olabileceğini söyler. Zira bu süre, sınırı belirli olan sürelerin sonuncusu olup, bundan sonra vaktin bir sınırı olmayacaktır.¹³

İmanın şartları şeklinde ifade edilen, -Kur'an'da geçtiği haliyle- Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhîrete iman bölünemez.¹⁴ Pek çok âyet iman esaslarının birbirinden ayrılmayacağını

⁹ Seyyid Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Ali Hilâlî, (Kuveyt: Müessesetü'l-Küveyt, 1421/2001), 34/143.

¹⁰ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn b. Manzûr Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (ö. 711), *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 12/649-650.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/12, 15.

¹² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/197.

¹³ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl, Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun vd., (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/182. *el-Yevmü'l-âhîr* ifadesini, kısıtlı bir zamanı ifade ediyor gibi gözükmesi ve daha ziyade kıyamet gününü çağrıştırıyor olmasından dolayı son gün şeklinde çevirmek yerine, *âhîret günü* şeklinde çevirmeyi tercih ettik. Zira *âhîret günü* ifadesini, ölümden sonra yaşanılacaklara ve yapılanların karşılığının görüleceğine iman olarak süreci ifade eden anlamıyla ele almayı uygun bulduk. Ayrıca *âhîret günü* kullanımı, *el-yevmü'l-âhîrin* Türkçeye tercümelerinde daha sık rastlanan ve bilinen bir kullanım olmuştur.

¹⁴ Kadere iman meselesindeki tartışmalara burada değinmek makale konumuzu aşmaktadır. Biz Kur'an'da yalnızca *âhîret gününe* imanın zikredildiği âyetleri, bu âyetlerde geçen diğer iman esasları ve bu iman gerektirdiği ameller çerçevesinde konuyu işlemeyi uygun gördük.

ve İslâm'da bunlardan birinin inkârının diğerlerinin inkârı anlamına geldiğini açıkça göstermektedir. Allah'a meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil ve Mikâil'e düşman olanlara karşı Allah'ın da inkârcıların düşmanı olduğu cevabı verilir.¹⁵ Allah'a ve peygamberine hatta ülü'l-emre itaat yine Allah'a ve âhiret gününe inanan bireyin vasıfları arasında yer alır.¹⁶ Allah'ın gönderdiği tüm vahiyler ve âhirete inanma birlikte zikredilir.¹⁷ Allah'a ve âhirete iman birçok âyette beraber zikredilmekte, hatta bazı âyetlerde insanların âhireti inkâr ettiklerinde Allah'ı da inkâr durumuna düşecekleri haber verilmektedir.¹⁸ İmanın şartlarına zemin teşkil edecek âyetlerde Allah'a imandan sonra zikredilen en önemli husus âhiret gününe iman olup, el-yevmü'l-âhir şeklinde kullanılmaktadır. Bu ifade hariç, yevm kelimesine izafe edilerek kullanılan ifadelerin hepsi kıyamet gününün (yevmü'l-kıyâme) bir bölümünü tasvir etmektedir.¹⁹

el-Yevmü'l-âhir ifadesi ilk kez -hâkim kanaate göre Mekkî sûrelerden kabul edilse de- hicrete çok yakın bir zamanda nâzil olduğu rivayet edilen Ankebût sûresinde yer alır. Ankebût sûresinin Mekkî olduğunu belirtenler olduğu gibi, nüzûl zamanının tartışmalı olduğunu söyleyenler de vardır. Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767) sûrenin Mekke-Medine arasında nâzil olduğunu belirtir.²⁰ İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), Ankebût sûresinin (el-Avfi aracılığıyla) İbn Abbas'tan (öl. 68/687-88), Katâde (öl. 117/735), Atâ (öl. 114/732), Câbir b. Zeyd (öl. 93/711-12) ve Mukâtil'den gelen rivâyete göre Mekkî olduğunu, İbn Abbas'tan gelen bir başka rivâyete göre ise Medenî olduğunu söyler. Yine o, Hibetullah b. Selâme'nin (öl. 410/1019) sûrenin ilk on âyetinin Mekkî, kalanının Medenî olduğunu, isim vermeden bir başkasının ise bunun tam tersini

¹⁵ el-Bakara 2/98.

¹⁶ en-Nisâ 4/59.

¹⁷ el-Bakara 2/4.

¹⁸ Bk. en-Nisâ 4/38; 136. Bekir Topaloğlu, "Âhiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/547.

¹⁹ Ali Yılmaz, "Kur'an-ı Kerim'de "Yevm/Gün" Kavramıyla Zikredilen Âhiret İsimleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0/16, (Aralık 2001), 148.

²⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423), 3/371.

söylediğini aktarır.²¹ Bu farklı rivâyetlerden hareketle en azından sûrenin inzâlinin Medine'ye hicrete yakın bir dönemde olduğunu net olarak söyleyebiliriz.

Geçmiş peygamberlerden Hz. Şuayb'ın kavmini âhîret gününe inanmaya çağırdığının anlatıldığı Ankebût suresi 29/36. âyette el-yevmü'l-âhir geçmekte, Hz. Şuayb ölçü ve tartıyı noksan yapan, toplumda fesat çıkararak Medyen halkını uyarmaktadır.²² Taberî (öl. 310/933) ve İbn Kesîr (öl. 774/1373) buradaki âhîret günü ifadesiyle, kıyamet gününün kastedildiğini söyler.²³ Yûnus b. Habîb en-Nahvî (öl. 182/798) ise, bu âyeti 'yaptıklarınızın karşılığını göreceğiniz âhîretten korkun' şeklinde tefsir eder.²⁴ Âyette geçen "*âhîret gününden korkun*" ifadesi, amellerinizin karşılığını göreceğiniz, yeniden diriltilmekten korkun anlamındadır.²⁵ Kanaatimizce burada ölçü ve tartıda yapılan hile üzerinden âhîret gününden korkmaya yapılan çağrı, kıyamet gününün değil daha geniş bir

²¹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, (b.y.: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984), 6/253. Mesela Yahyâ b. Sellâm sûrenin başından 11. âyete kadar Medenî, kalanının Mekkî olduğu görüşündedir. Yahyâ b. Sellâm et-Teymî el-Basrî el-Kayrevânî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004), 615. Mâverdî ise Ankebût sûresinin, İkrîme, Atâ, Hasan el-Basrî, Câbir b. Zeyd'e göre Mekkî, İbn Abbâs ve Katâde'den gelen bir görüşe göre Medenî, onlardan gelen başka bir görüşe göre -ki bu Yahyâ b. Sellâm'ın da görüşüdür-, 1-11. âyetler hariç Mekkî olduğu bilgisini aktarır. Yine o, Hz. Ali'ye göre sûrenin Mekke ve Medine arasında nâzil olduğunu kaydeder. Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, ts.), 4/274.

²² Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, (Riyad: Dâru Tayyibetin lin-Neşri ve't-Tevzi', 1418/1997), 6/277.

²³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'l-beyân 'an te'vîli Âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 29/34; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-azîm*, 6/277.

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 16/361.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 6/271.

anlama sahip, yapılanların karşılığının görüleceği âhiret hayatının kastedildiğini tercih sebebi kılmaktadır.

Hız. Şuayb'ın davetini bize aktaran bu âyet, Hız. Muhammed'den önce de iman esası olarak âhiret gününe ve inancına işaret edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Benzer şekilde, Bakara sûresi 2/126. âyette Hız. İbrahim'in, "*Rabbim! Burayı güvenli bir belde kal, buranın halkından Allah'a ve âhiret gününe iman edenleri de ürünlerle rızıklandır...*" diye dua etmesi de buna işarettir. Âyette, inkâr edene âhirete göre çok kısa bir zaman dilimine tekabül eden dünya hayatında rızık verilse bile, o kişinin sonunun cehennem olduğu haber verilir.²⁶

İman-amel bağlamında İslâm'da en önemli hususlardan biri ihlâs olmuştur. Zira yapılan iyi davranışların Allah katında kabul ölçüsü iman ve ihlâsı kalbinde taşıyor olmasıdır. Bir kimse inanmadığı halde, iman ettiğini söylediğinde onun imanını insanlar tarafından sorgulanmaz ancak Allah katında yalancılardan olur. Bu yüzden Allah'a ve âhiret gününe iman etme, samimi olmaya dayanmaktadır. Nitekim iman esaslarını doğrudan inkâr edenler olduğu gibi; görünürde yani sözleri ve davranışlarıyla iman etmiş gözükken ancak gerçekte inanmayan kimseler münafıklar olmuştur. Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde, inandık diyen bu kimseler mü'min değildir.²⁷

İman esaslarından beşinin peş peşe zikredilerek, bunları inkâr edenin dalalette olduğunu bildirdiği âyette, "*Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse uzak bir sapıklığa düşmüştür*" buyrulur.²⁸ Hâlbuki Câhiliye döneminde çoğunluk Allah'a ve meleklerine inandığı halde, bu konularda da yerilmeleri onların bu inançlarında yanlış bir temele dayandıklarını; yine nübüvvet ve âhiret inancıyla desteklenmeyen bir inancın geçerli sayılmayacağını gösterir. İman esası olarak peş peşe sıralanan, âmentü ilkesi olarak ifade edebileceğimiz bu silsile, Medine döneminde vurgulanmıştır.

el-Yevmü'l-âhir ifadesi geçtiği her âyette, mü'minlerin amellerini daha doğrusu hayatlarını imanları doğrultusunda şekillendirmesi

²⁶ el-Bakara 2/126.

²⁷ el-Bakara 2/8.

²⁸ en-Nisâ 4/136.

gerektiğini hatırlatmaktadır. Zira insanlar Allah'a ve âhiret gününe iman etmeye çağılırken, esasen bu imanı taşıyan kişilerin amellerinin nasıl olması gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Allah'a ve âhiret gününe iman etme ifadesi, Hz. Peygamber'in hadislerinde de geçmektedir. Cibril hadisinde Hz. Peygamber, imanın ne olduğu sorusuna, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resûllerine, âhiret gününe, hayır ve şerrile kadere inanmandır şeklinde cevap vermiştir.²⁹ Hadisin başka bir varyantında Allah'a, meleklerine, kitabına, O'na kavuşmaya (likâ), resûllerine ve son dirilişe inanmandır buyurmuştur.³⁰

2. Âhiret Gününe İmanın Gereklere

Kur'ân'da el-yevmü'l-âhir ifadesi birbirinden farklı bağlamlarda kullanılmaktadır. İman esasları kapsamında bu ifade kalıbı ile iman-amel ilişkisinin ayrılmazlığı ortaya konulur. Ayrıca âhiret gününe imanın ilişkilendirildiği konuların çeşitliliği iman-amel bütünlüğünü vurgular niteliktedir. Râzî'nin de belirttiği gibi iyi davranışların, sâlih amellerin kaynağı, kıyamet ve diriliş (ba's) inancı; küfrün ve bütün günahların kaynağı da âhiret hayatına dair bu meselelerin inkârıdır. Zira inanmayan kişi, yapacağı iyi amellerin karşılığında sevap alacağına inanmaz.³¹ Zemahşerî ise "*Âhirete yakinen inananlar ancak iman ve sâlih ameli birleştiren kimselerdir; çünkü âkıbet endişesi onları zor işleri üstlenmeye yönlendirmektedir.*" diyerek³², dinin aslının ahiretten, yani dünyada yapılan işlerin akıbetinden korkmak olduğunu belirtir.³³ Bu başlık altında iman-amel ilişkisini göstermesi açısından, Kur'ân'da âhiret gününe imanın bireyin hayatına etkisini ele alacağız.

²⁹ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-sabîbi'l-mubtasar*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y), "Tahâret", 1 (1/36); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî el-Mervezî (öl. 241/855), *Müsnedü'l-İmâmi Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Mürşid vd., (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2001/1421), 1/434.

³⁰ Müslim, "İmân", 5 (1/39).

³¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 32/302.

³² Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 4/1040.

³³ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/696.

2.1. Peygamberlere İtaat

Kur'ân'da Allah'a ve Resûlüne itaati emreden pek çok âyet vardır.³⁴ Kur'ân'ı ve peygamberliği tasdik ettiği halde, ganimetlerin taksimi vb. konularda Hz. Peygamber'e itaatten yüz çevirirlerse, bu tasdik adeta tasdik olmayacağı ve işittik demelerinin de iman etmeyenlerin işitmesine benzeyeceği söylenmiştir.³⁵ Çünkü Resûle itaat ile Allah'a itaat aynı mesâbede görülmüştür.³⁶

Hiz. Peygamber'e olan itaat ve sevginin sorumlulukları mü'minlerin diğer insanlarla olan ilişkisine de yansımalıdır. Bu bağlamda mü'minlerden istenen, Allah'a ve âhiret gününe inanıyorlarsa, Allah'a ve peygamberine düşmanlık edene sevgi beslememeleridir. Mücâdele sûresi 58/22. âyet, Allah ve peygamber inancını ve sevgisini, kan bağından kaynaklanan sevgiye önceler. Allah bu şekilde davranan mü'minlerin kalplerine dünyada imanı nakşedip, onları kendi katından bir ruh ile desteklediği, âhirette mükâfatlarının altlarından ırmaklar akan ebedi yurt olan cennete yerleştirilmek olacağı, dahası kendisinin onlardan razı, onların da Allah'tan razı olduğu müjdesini verir. Bu kimseler *hizbullah* ve kurtuluşa erecek kimseler olarak tanımlanır.³⁷ Böylece kalbindeki tüm sevgiyi Allah'a ve Resûlüne tahsis eden mü'min en üst mertebeye çıkmış sayılmaktadır. Bu mertebe Allah ile kul arasındaki karşılıklı rızadır. Kendi katından bir ruh ile desteklemeyi Beyzâvî (öl. 685/1286), kalbin nuru, Kur'ân veya düşmana karşı yardım şeklinde açıklamış, ayrıca imanın kalbin hayat sebebi olduğunu nakletmiştir. Nitekim Allah imandan bir ruh ile kalbi güçlendirir. Hizbullah ise, Allah'ın ordusu ve din hususunda O'nun yardımcıları olan kimselerdir.³⁸

Peygamberler, inananlar için uyarıcı ve yol gösterici olan, bu bağlamda onların hayatlarında örnek alması gereken önderlerdir. Hendek savaşını konu edinen âyetlerin yer aldığı Ahzâb sûresi 33/21. âyette “İçinizden Allah'ın lütfunu ve âhiret gününe umut bağlayanlar ve Allah'ı çokça

³⁴ el-Enfâl 20, en-Nisâ 4/69, el-Mâide 5/92, Nûr 24/52.

³⁵ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/1108.

³⁶ en-Nisâ 4/8.

³⁷ el-Mücâdele 58/22.

³⁸ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/1056.

ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah'ta güzel bir örneklilik vardır.” buyrulur. Âyetin sibakında münafıkların savaştaki durumundan, onların korkularından, savaş meydanında çok az vuruştuklarından bahsedilir. Mü'minler ise, münafıkların “Allah bize bir aldandıktan başka bir şey vaat etmemiştir.”³⁹ sözlerinin aksine, “İşte Allah ve Resûlü'nün bize vadettiği şey, Allah ve Peygamberi doğru söylemiş!” diyerek teslimiyetlerini arttırmışlardır.⁴⁰ Yani Resûlullah'ın vaadi ancak Allah'ın lütfuna ve âhret gününe samimi bir şekilde inanan mü'minlere bir teselli olur.

Hudeybiye anlaşmasının akabinde nâzil olduğu rivâyet edilen Mümtehine sûresinin 60/6. âyetinde “Hiç şüphe yok ki onlarda sizin için, içinizden Allah'a ve âhret gününe kavuşmayı umanlar için, güzel bir örnek vardır. Kim yüz çevirirse, Allah hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, her türlü hamda lâyık olandır.”⁴¹ buyrulur. Bu âyetin siyak ve sibakına baktığımızda, Hz. İbrahim ve ona uyanlarda, Hz. Muhammed ve ümmeti için örnek bir duruş olduğuna işaret edilerek onların örnek alınmasının emredildiğini görürüz. Hz. İbrahim'in ve ona uyanların örnek tavrı onların, kavimlerine Allah'a iman edinceye kadar kendileriyle aralarında düşmanlık ve nefretten başka bir şey olamayacağını söylemiş olmalarıdır.⁴² Hz. İbrahim “Rabbimiz! Bizî, kâfirler için fitne konusu yapma ve bizî bağışla ey Rabbimiz! Şüphesiz azîz ve hakîm olan ancak sensin.” diyerek dua etmiştir.⁴³ İbn Abbas (r.a.) bu duaya, “Düşmanlarımızı bize musallat edip hâkim kılma, eğer hükümler olurlarsa onlar hak üzere olduklarını sanacaklar.” manasını vermiş; Mücâhid ise bu duayı Allah'ın düşmanların elleriyle ya da katındakilerin azabıyla azap etmemesine dair bir dua olduğu, eğer bu gerçekleşirse onların “Hak üzere olsalardı başlarına bu gelmezdi.” diyebilecekleri şeklinde açıklamıştır. Sonuç itibarıyla Hz. Muhammed ve ashabına “Ey

³⁹ el-Ahzâb 33/12.

⁴⁰ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Meââtihü'l-ğayb*, thk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, (b.y.: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 25/163.

⁴¹ el-Mümtehine 60/6.

⁴² el-Mümtehine 60/4. âyette onların bu tavırlarındaki tek istisnanın, babasına “Senin bağışlanman için dua edeceğim, ama Allah'tan sana geleceklere karşı da yapabileceğim bir şey yoktur.” diyen Hz. İbrahim'de olduğu beyan edilir.

⁴³ el-Mümtehine 60/5.

Rabbimiz bizî o kâfirler için bir fıtne konusu yapma...” diye dua etmesi emredilmiştir. İbn Abbas, Hz. İbrahim ve beraberindekilerin örnek alınacağı hususu, onların Allah’a muhalefet edenlere buğzetmesi, Allah’ı sevenleri sevmesi şeklinde açıklamıştır. Mümtehine 60/6. âyette geçen ‘asa’llahu (عَسَى اللَّهُ) ifadesi⁴⁴ akrabalarına düşmanlıkta ve onlardan uzaklaşmada aşırı davranan mü’minlere, Mekke kâfirlerinden düşman oldukları bu kimselerle Allah’ın dostluk peyda edebileceğinin haberini verir. Nitekim bu durum, Mekke fethiyle Müslüman olmaları ve aralarındaki evliliklerin getirdiği hısımlıkla gerçekleşmiştir.⁴⁵

Allah, âhîret ve nübüvvet inancının ayrılmazlığını gösteren âyetlerden bir diğerinde iman edenlere Allah’a, Hz. Peygamber’e ve inananlardan olan ülü’l-emre de itaat etmeleri emredilmiş, eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerlerse -Allah’a ve âhîrete gerçekten inanıyorlarsa- o hususu, Allah’a ve Peygambere götürmelerinin elde edecekleri sonuç açısından en hayırlı ve en güzeli⁴⁶ olduğu söylenmiştir. Böylece Hz. Peygamber’e ve liderlere teslimiyetin gerekliliği vurgulanmıştır. Âyetin nüzül sebebinin, Hz. Peygamber’in Hâlid b. Velîd’i⁴⁷ komutan tayin ettiği bir seriyye esnasında Ammâr b. Yasîr’in ona sormadan bir kişiye eman vermesi olduğu rivâyet edilir. Emanı kendisinden izinsiz verdiği için Ammâr ile tartıştıktan sonra Nebî’ye durumu şikâyet ederken Hâlid, “Burnu kesik köle bana ağır sözler söyledi.” deyince, Hz. Peygamber böyle dediği için ona Ammâr’dan özür dilemesini söylemiş, Ammâr’a da emire itaati emretmiştir.⁴⁸ Burada Hz. Peygamber’in -kötü sözü söyleyen komutanı dahi olsa- insanların

⁴⁴ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوْدَّةً وَاللَّهُ قَدِيرٌ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

⁴⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/300-301; Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 6/676; Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 29/519-520. Mümtehine sûresi 60/8. âyette Allah, din konusunda savaşmayan ve inananları yurtlarından çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmayı ve onlara adaletli davranılmasını emreder. Buna teşvik etmek için mü’minlere, Allah’ın adaletli olanları seveceği hatırlatılır.

⁴⁶ en-Nisâ 4/59.

⁴⁷ Hâlid b. Velîd, Hudeybiye anlaşması sonrasında Müslüman olduğuna göre ilgili âyetin sebep-i nüzülünde ismi geçmesi hasebiyle, bu âyetin de Mümtehine sûresinden sonra nâzil olduğunu söyleyebiliriz.

⁴⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/382.

yerilmesine müsaade etmediğini ama âmirin konumunun çiğnenmesini de hoş karşılamadığını görmekteyiz. Hz. Peygamber'in tutumu ve nâzil olan bu âyet, sahabenin ilişkilerini düzenlemeye, karşılıklı saygı ve sorumluluk duygularının pekiştirilmesine yönelik olmuştur.

2.2. Salih Amel ve Güzel Ahlâk

İman, amel ve ahlâk Kur'ân muhtevasının en temel üç konusudur. Âhîret gününe iman eden bireyin amel ve ahlâk yönünden Allah'ın emirlerine uygun yaşaması beklenir. Kiblenin tahvilinden dolayı, o zamana kadar Beytülmakdis'e dönerek yaptıkları ibadetlerin boşa mı gittiğini, ölenlerin akıbetinin ne olacağını merak eden Müslümanların yanı sıra,⁴⁹ bu mesele üzerinden fitne çıkarmaya çalışan Yahudiler de olmuştur.⁵⁰ Kiblenin tahvilinden sonra bunun üzerine konuşan Ehl-i kitap, iyiliğin kendi kiblelerine dönmekte olduğunu iddia etmişlerdi.⁵¹ Bakara sûresi 2/177. âyette en geniş tanımıyla *birr* (البرّ), Allah'a, âhîret gününe, meleklerle, kitaba ve nebilere iman etmeyle birlikte infâk etmek, namaz kılmak, zekât vermek, anlaşmalara uymak, sıkıntı ve zorluk anında sabretmek olarak tanımlanır. Yoksa ibadet ederken doğuya ya da batıya dönmek iyilik ölçütü değildir.⁵² İyiliğin ne olduğunu soran bir kimseye cevaben nâzil olduğu rivâyet edilen bu âyetteki hitabın, Müslümanlara ya da Ehl-i kitaba yönelik olduğuna dair iki görüş vardır. Müslümanlara

⁴⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmîzî, *el-Câmiu'l-kebir*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Tefsir", 3 (No. 2964); Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/546.

⁵⁰ el-Bakara 2/243. Yahudilerden ise, Huyey gibi "Kıskançlıktan kiblemizi terk etti, peki önceki ölenler dalalet üzere mi öldü." diyerek fitne sokmaya çalışanlar olmuştur. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/132.

⁵¹ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/592.

⁵² Yine Bakara sûresinde geçen, imanla ilgili beş hususun peş peşe zikredildiği ve Müslümanların iman doktrinini oluşturan âyetlerden biri şudur: "Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü'minler de. Hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler. 'Allah'ın peygamberlerinden hiçbirini arasında ayırım yapmayız. İştittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz, bağışlamayı dileriz, dönüşümüz sanadır' dediler." Âhîret burada isim olarak doğrudan geçmese de, *mesîr* olarak ifade edilmiştir. Bu da her kulun Allah'a döneceğini ifade eden kelimelerden biridir. Zaten Allah'a dönüş ile birlikte âhîret hayatı da başlamış olmaktadır. (el-Bakara 2/285)

hitaben bütün iyiliğin yalnızca namazda olmadığı; Ehl-i kitaba hitaben ise, iyiliğin Yahudilerin batıya, Hıristiyanların doğuya dönerek kıldığı namazda değil, bu âyette zikredilenlerde olduğu şeklinde tefsir edilmiştir.⁵³ İbnü'l-Cevzî *birr* kelimesinin anlamı için iman, takvâ, Allah'a yaklaştıran amel olmak üzere üç görüş aktarır.⁵⁴ *Birr*, bütün taat ve Allah'a yaklaştıran hayırlı amelleri içine alan bir isimdir. Kur'ân'da fücûrun ve günahın zıddı olarak da zikredilmiştir.⁵⁵ Bu şekliyle, insanın yaptığı takdirde karşılık alacağı her şeyin ismidir.⁵⁶ Hayrı, güzelliği, hoşça giden her türlü fiili ifade eder.⁵⁷

Birr ifadesinin çok kapsamlı bir şekilde açıklandığı bu âyette, doğru olanlar ve takvâ sahipleri birre sahip çıkanlardır. Âyette Allah'a, âhîret gününe, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman şeklinde bir sıra takip edilerek, bu imanı taşıyanların toplumda ihtiyaç sahiplerine sevdikleri mallardan harcamaları gerektiğine yani infâka, namaz kılmalarına, zekât vermelerine işaret edilmektedir. Böylece iman ile birlikte amel/ibadet boyutunun lüzumuna da dikkat çekilmektedir. Bunların akabinde inananların anlaşmalara vefalı olmaları ve zor zamanlarda sabretmeleri gerektiğinin söylenmesi ise iman-amel-ahlâk bütünlüğünü ortaya koyar.

Büyük mükâfatı hak edecek kimselerin, tüm vahiylerle, Allah'a ve âhîret gününe inanan, namaz kılıp zekât verenler olduğu söylenerek mü'minler tanımlanır: “*İlimde derinleşmiş olanlara ve mü'minlere; sana ve senden önce indirilenlere (dolayısıyla peygamberlere), Allah'a ve âhîret gününe inananlara, namazı kılıp, zekâtı verenlere pek yakında büyük mükâfat vereceğiz.*”⁵⁸

Mekke'de olduğu gibi Medîne döneminde de toplumsal yardımlaşma ve infâk vahyin en çok üzerinde durduğu konulardan biridir. Mekke'de mallarını fakirlerle paylaşmak istemeyen inkârcı kesim

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/178; Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/592.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/178.

⁵⁵ el-İnfîtâr 82/13-14 ve el-Mâide 5/2.

⁵⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 5/213.

⁵⁷ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/592.

⁵⁸ en-Nisâ 4/162.

kınanırken⁵⁹, Medine'de gösteriş amacıyla infâk eden münafıklar hedef alınır. Münafıkların gösteriş için yapmış olduğu infâkın Allah katında bir değerinin olmadığı anlatılarak, mü'minler onlara benzememe hususunda uyarılmıştır. Bunun için Medenî sûrelerde iman-amel bütünlüğünde önemsenen temel konulardan biri yine infâk olmuştur. Allah'a ve âhîret gününe inanmadığı halde insanlara gösteriş yapmak için malını harcayan kimsenin verdikleri nasıl boşa gidiyor ve Allah katında hiçbir değeri olmuyorsa, Müslümanların -aynı sonu paylaşarak- sadakalarının boşa gitmemesi için verdiklerini, infâk ettikleri kimsenin başına kakmaması ve onları incitmemesi gerekmektedir. Bu âyet haricinde inanmaksızın infâk edenlere âyetlerde şu şekilde temas edilir: *"Onların yaptıklarından hiçbir istifadeleri olmaz ve Allah, kâfir bir topluluğu hidâyete sevk etmez;"*⁶⁰, *"İnsanlara gösteriş olsun diye Allah'a ve âhîret gününe inanmadan infâk edenlere şeytan yakın olur ki, o ne kötü bir yakınlıktır. Allah'a ve âhîret gününe iman edip de Allah'ın kendilerini rızıklandırdığı şeylerden infâk etselerdi ne olurdu! Allah onları en iyi bilendir."*⁶¹

Allah'a ve âhîret gününe iman etmenin gerekliliklerinden biri de sâlih amel işlemektir: *"Şüphesiz ki iman edenler ile Yabudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiûler'den de Allah'a ve âhîret gününe inanıp sâlih amel işleyenlere Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur ve üzülmeceklerdir."*⁶² Vâhidî (öl. 468/1076) bu âyetin Selmân-ı Fârisî'nin (öl. 36/656 [?]) kendi halkının -ki o Cündeysâbur ahalisinin eşrafındandı- hikâyesini anlattıktan sonra Resûlullah'ın onlar cehennemdedir demesi

⁵⁹ Câhiliye Arapları, fakir kimseleri hakir görmeleri, Allah'ın onların böyle kalmasını murat ettiği için o halde olduğuna inanmaları vb. sebeplerle infâk etmeyi hoş karşılamamaktaydılar. Bk. -el-Bakara 2/126, 212; et-Tevbe 9/55, 69; Hüd 11/3, 27; er-Ra'd 13/27, el-Kehf 18/34, 43; Yâsîn 36/47. Ayrıca onların mala olan düşkünlükleri de, onları harcamadan alkoymaktaydı. Bk. el-Müddessir 74/43-4; el-İsrâ 17/100.

⁶⁰ el-Bakara 2/264. Ayrıca bu hatayı yapan kimselerin durumu, üstündeki toprağa şiddetli bir yağmur yağınca çıplak halde kalan kayaya benzetilir. İbnü'l-Cevzî, âhîret günü ifadesini kıyamet günü olarak açıklar ve o günde harcadıklarına karşılık hiçbir sevap elde edemeyeceklerini belirtir. İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr*, 1/318.

⁶¹ en-Nisâ 4/38-39.

⁶² el-Bakara 2/62.

üzerine nâzil olduğunu belirtir.⁶³ Zemahşerî, âyetin başında geçen “iman edenler” hitabının, sözde iman ettiğini söyleyen münafıklara olduğunu söylerken; Sâbüleri, Yahudi ve Hıristiyanlar dışında meleklerle tapan bir grup olarak tanımlar. Âyette sayılan bu dört grubun da ancak İslâm’a girip *sâlib amel* işleyerek mükâfat elde edebileceklerini belirtir.⁶⁴ İbnü’l-Cevzî, Sâbülerin kimleri ifade ettiği ile ilgili görüşleri Hz. Muhammed’den önce Hz. İsa’ya iman edenler, Hz. Musa’ya iman edip Hz. İsa geldikten sonra ona iman edenler, münafıklar, Kus b. Sâide, Bahîrâ, Varaka gibi İslâm’ı arayanlar, Hz. Muhammed’in ümmeti olmak üzere beş madde halinde özetler.⁶⁵ Mâide sûresi 5/69. âyet de benzeri bir anlama sahiptir.⁶⁶ Âhiret günü ifadesini Taberî, öldükten sonra dirilişe inanmaları ve amellerini bu meâda yönelik yapmaları şeklinde açıklar.⁶⁷ Bu âyette sayılan din mensupları, Hz. Muhammed’e inanan kendi çağdaşları olabileceği gibi, Hz. Muhammed’den önceki dönemlerde kendilerine gönderilen peygambere, Allah’a ve âhirete inanan ve amellerini buna göre düzenleyen kişiler de kastedilmiş olabilir.

Allah’a ve âhiret gününe inananlar diye tanımlanan mü’min kulların vasıfları arasında iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma (emir bi’l ma’rûf nehiy ani’l münker) ile hayırda yarışma vardır. Âl-i İmrân sûresinin 3/114. âyetinde “*Allah’a ve âhiret gününe iman ederler, iyiliği emreder kötülükten sakındırırlar ve hayırlı işlerde yarışırlar. İşte onlar sâliblerdendir*”⁶⁸ buyrulur. Zemahşerî, âyetin sibakında geçen Ehl-i kitaptan, Müslüman olanların kastedildiğini söyler. Onların gece saatlerinde Kur’ân okuyup secde ettiklerine dair İbn Mes’ûd (öl. 32/652-53), bir defasında Hz. Peygamber’in yatsı namazını biraz geciktirdikten sonra geldiğini,

⁶³ Diğer bir rivâyet Selmân-ı Fârisî’nin onların namaz kıldığı, oruç tuttuğu ve Hz. Muhammed’e inandıklarını ve Onun gönderildiğine şahitlik yaptığını söylemesinden sonra aynı tepkiyi vermesi üzerine nâzil olduğu şeklindedir. Ebü’l-Hasan el-Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl (Kur’an Âyetlerinin İnış Sebepi)*, çev. Necdet Çağıl-Necatî Tetik, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 29.

⁶⁴ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/396-398.

⁶⁵ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/91.

⁶⁶ “*Şüphesiz ki iman edenlere, Yahudiler, Sâbüler ve Hıristiyanlardan Allah’a ve âhiret gününe inanıp sâlib amel işleyenlere korku yoktur ve onlar üzülmeceklerdir.*”

⁶⁷ Taberî, *Câmî’u’l-beyân*, 10/476.

⁶⁸ Âl-i İmrân 3/114.

kendisini bekleyenleri görünce “Ehl-i kitap içinde bu saatte sizden başka Allah’i zikreden yoktur.” diyerek peşinden bu âyeti okuduğunu nakletmiştir.⁶⁹ Zemahşerî, âyette sayılan hasletlerin, Allah’a imanlarının inkârâ benzetildiği Yahudilerin İslâm’a geçtikten sonra değiştirdikleri, önceden yerilen özelliklerine atıfla olduğunu söyler. Zemahşerî’ye göre, geceleri Allah’ın âyetlerini okuyup O’na secde ve iman etmelerinin zikredilmesi, Üzeyir’i Allah’ın oğlu kabul ederek, peygamberlerin ve kitapların bir kısmına inanıp bir kısmına inanmama hallerinin mukabilidir. Âhîret gününe imanın sayılması, ona olduğundan farklı sıfatlar yükleme yanlışlarından kurtulmaları ile ilgiliyken, hayırlı işlere koşmalarının zikredilmesi ise onların hayır işlerini ağırdan alma tavırlarının değiştiğini gösterir.⁷⁰ Râzî de (öl. 606/1210), Abdullah b. Selâm (öl. 43/663-64) ve arkadaşları Müslüman olduğunda Yahudilerden bazılarının onların kâfir olup hüsrana uğradıklarını söylemeleri üzerine, onların faziletini açıklamak için âyetin nâzil olduğu rivayetinin, bu âyette Ehl-i kitaptan Müslüman olanların kastedildiği görüşünü desteklediğini söyler.⁷¹

Bu âyetle ilgili Râzî’nin zikrettiği üç görüş daha vardır. Bunlardan biri âyetin, öncesinde bazı kötü sıfatlarla anılan Ehl-i kitabın içinde de iyi sıfatlara sahip insanların olduğunu beyan etmek için nazil olduğudur. Diğer bir görüş, Ehl-i kitaptan maksadın tüm din mensuplarından kendilerine kitap gönderilen herkes olduğudur. Buna göre Müslümanlar da bu kapsama girmiş olur. Son görüş ise Ehl-i kitaptan kastedilenin Hz. Muhammed’e inananlar olduğudur. Bu görüş Ehl-i kitap diye adlandırılanların halinin kötü, ancak Allah’ın “Ehl-i kitap” dediği Müslümanların durumlarının âyette anlatıldığı gibi olabileceğini gösterir.⁷² Bu görüşlerden hareketle ulaşılan esas sonuç, iman konusunda Allah’a ve âhîret gününe inanmaktan taviz verilmeyeceği, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırmanın, aynı zamanda hayırda yarışmanın inananların özelliklerinden olması gerektiğidir.

⁶⁹ Vâhidî, *Eşbab-ı Nüzûl*, s. 119; Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/1038.

⁷⁰ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/1038.

⁷¹ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 8/331.

⁷² Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 8/331-332.

Kur'ân, imanı ve ona bağlı davranışları, müşriklerin kendi aralarında geliştirdikleri iyiliklerle kıyaslayarak, iman ve imanla ilgili davranışların Allah katında farklı bir değeri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁷³ Câhiliye döneminde Kâbe'ye ve oraya gelen misafirlere hizmet etmek şeref vesilesi olup, bu konuda liderlik Kusayoğullarındaydı. Bu sebeple başka kabileler onlarla çekişemez ve onlara karşı kimse övünemezdi. Bu vazifeler hicâbe, sikâye, rifâde, nedve, livâ ve riyâse olmak üzere altı taneydi.⁷⁴ Tevbe sûresi 9/18. âyette Allah'ın mescitlerini imar edenlerin, Allah'a ve âhiret gününe inananlar; namazı kılanlar, zekâtı verenler ve Allah'tan başkasından korkmayanlar olduğu buyrulur.⁷⁵ Allah'a iman etme Hz. Peygamber'e iman etmeye karinedir, Allah'a iman peygambere imanla tamamlanır, namaz ve zekâtın zikredilmesi de peygambere imana işaret etmektedir. Mescitleri imar etme, maddi olarak onların yapım ve bakımını üstlenme anlamına geldiği gibi; oralarda ibadet etme, ders halkaları oluşturma gibi aktif kullanımını da kapsar.⁷⁶ Bu âyetin hemen sonrasında ise, hacılara su dağıtma görevini ve Mescid-i Harâm'ın bakımını yapan kimse ile Allah'a ve âhiret gününe inanıp, Allah yolunda savaşan kimsenin Allah katında eşit olmadığı ifade edilir.⁷⁷ Sikâye ve imâre faziletli amellerden olsa da, müşriklerin boş amellerinin mü'minlerin sabit amelleri ile benzeşmediğine ve eşit olmadığına işaret etmektedir. Yine onların bu ikisini birbirine eşit tutmaları, küfür şeklindeki zulümlerine ilave ikinci bir zulüm olarak nitelendirilmiştir.⁷⁸ Bu âyette mü'minlerin amelleri arasında Allah katında cihadın faziletine işaret

⁷³ Galip Türcan, *Kur'an'da Âhiret İnanç*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), s. 259.

⁷⁴ Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr, *el-Muhabber Araç Kültürü*, çev. Adem Apak-İsmail Güler, (Ankara: Ankara Okulu, 2018), 131.

⁷⁵ et-Tevbe 9/18.

⁷⁶ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/40; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Beyrut: Dâru Sâdır, 2001, 1/399.

⁷⁷ et-Tevbe 9/19.

⁷⁸ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/42.

olduğu gibi, müşriklerin kendilerini doğru yolda görmelerine bir cevap verilmiş olması da mümkündür.⁷⁹

Hız. Peygamber, Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimsenin komşusuna eziyet etmemesi, misafirine ikramda bulunması ve hayır konuşması, hayır konuşmayacaksa da susmasını⁸⁰ buyurarak, imanın kişinin ahlâkında yaratacağı dönüşüme dikkat çekmiştir. Hız. Peygamber, bir hadisinde sekîne ve vakârın hayâdan, hayânın ise imandan olduğunu buyurmuştur.⁸¹ Alışverişte faize bulaşmama konusunda Hız. Peygamber "Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimse altını altınla ancak misli misline alsın"⁸² buyurarak, ticaret ahlâkına ve faizsiz kazanca da dikkat çekmiştir.

2.3. Boşanma Sürecinde Güzel Ahlâkın Korunması

Kur'an'da ailenin teşekkülünde gerekli olan nikâh akdinde olduğu gibi, çeşitli sebeplerle boşanmaya karar verdikten sonra da inananların Allah'ın emir ve yasaklarına göre hareket etmeleri istenir. Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimselerden boşanma sürecini hem birey, hem toplum açısından daha problemsiz ilerletmesi istenerek, boşanma sürecinde insanların birbirlerini incitmemesi için tavsiyelerde bulunulur.

Şahitliği dikkatli bir şekilde yerine getirme, Allah'a ve âhirete iman edenlere öğütlenenler arasındadır. Boşanma konusunda hassasiyet ve şahitliğin önemi tek bir âyette toplanmıştır: "*(İddet) sürelerinin sonuna ulaştıklarında, onları ya ma'rûf ile tutun ya da onlardan ma'rûf ile ayrılın; aranızdan adaletli iki kişiyi şâbit tutun. Şâbitliği Allah için yerine getirin. İşte bu Allah'a ve âhiret gününe iman edenlere verilen öğüttür. Kim Allah'tan sakınırsa Allah ona bir çıkış yolu açar.*"⁸³ Ma'rûfla ayrılmayı Taberî, kadının iddet süresi bitinceye kadar beklemesi, iddeti bittikten sonra mehrinden

⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, âyetin nüzûl sebebine ilişkin altı farklı rivâyet zikretmektedir. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/409-411.

⁸⁰ Buhârî, "Edeb", 78 (No. 6018); "Nikâh", 67 (No. 5185); Müslim, "İmân", 74 (1/68).

⁸¹ Buhârî, "Hayâ", 77 (No. 6118, 6119).

⁸² Müslim, "Müsâkât", 92/1591 (3/ 1214).

⁸³ et-Talak 65/2.

ödenmemiş bir miktar varsa kocasının onu ödemesi ya da boşanma bedelini (mut'a) vermesi şeklinde açıklar.⁸⁴ İddetin sonuna yaklaşp henüz iddet süresi bitmediği sırada kocası, eski şekliyle nikâhını sürdürmeye karar verirse, eşine karşı hoş sohbetle bulunur, ona iyi muamelede bulunur ya da eşinden ma'rûfla yani onu kötülemeden, hakaret edip zorlamadan güzel ve iyi bir şekilde ayrılır. Eşine dönmeye karar verirse, âdil iki kişiyi şahit tutması gerekir.⁸⁵ Aslında eşine geri dönmeye yahut boşanma konusunda şahit tutmak gerektiğine dair iki görüş beyan edilmiştir. Kurtubî (öl. 671/1273), âyetin zahirinden *ric'atin* (kocanın karısına geri dönmesi) kastedildiğini söyler. Bu gerekliliğin vücûb ifade edip etmediği ayrı bir tartışma konusu olsa da, önemli olan kadınların haklarının korunmasını sağlamaktır. Erkeğin *ric'at* uygulamasını, kadına eziyet aracı haline dönüştürmemesi gerekmektedir. Zira Câhiliye ehli ve bu âyet nâzil olmadan önce Müslüman erkekler, karısını istediği kadar boşayıp -iddet süresi içinde- yeniden ona dönme hakkına sahipti.⁸⁶ Şahit tutmanın faydası, karşılıklı inkârı/yalanlamaları önlemek, kocanın eşine eziyet olsun diye evliliğini devam ettirmekle itham edilmemesi, miras almak için evliliklerinin devam ettiği iddiasında bulunulmaması içindir.⁸⁷ Zemahşerî ise, âyette hem dönüş hem de ayrılma durumunda şahit tutulmasının kastedildiğini söylemiştir.⁸⁸

Kur'ân'da Allah'a ve âhiret gününe iman eden kadınların boşanma sırasında göstermeleri gereken hassasiyet özel bir konu üzerinden işlenerek, iman-ahlâk münasebeti ortaya konmaktadır. Bu konu, kadınların kocasından daha kolay boşanabilmesi için rahimlerindekini saklamalarının helal olmayacağıdır. "*Boşanan kadınlar kendi başlarına üç âdet dönemi beklerler. Eğer Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorlarsa, onlara Allah'ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri helâl olmaz...*"⁸⁹ Âyette geçen "*rahimlerinde yarattığı*" ifadesinden, çocuğun veya hayız halinin kastedilmiş olabileceği söylenmektedir. Hamileliğin gizlenmesi

⁸⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/443.

⁸⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, 8/145.

⁸⁶ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 4/538; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/263.

⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li abkâmi'l-Kur'ân*, 17/39-40.

⁸⁸ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 6/770.

⁸⁹ el-Bakara 2/228.

kadının doğum yapana kadar evliliklerinin devam etmesini istemediğinde, doğacak çocuğa acıdığı için kocasının boşanmaktan vazgeçeceği endişesinden dolayı olabilmekteydi. Zemahşerî, bu âyette karınlarındaki ceninleri düşürmeyi amaçladıkları için rahimlerinde olanı gizleyen kadınların kastedilmiş olabileceğini, bu şekilde rahimlerinde olanın gizlenmesinin ceninin düşürülmesinden kinaye kılındığını söylemiştir.⁹⁰ Diğer ihtimal ise kadının, hemen boşanma arzusundan dolayı hayızlı olduğunu gizlemesidir. Zira kadın hayızlı iken kocasının onu boşaması caiz görülmemiştir.⁹¹ “Allah’a ve âhîret gününe iman ediyorlarsa” ifadesi rahimlerdekini gizlemenin büyük bir vebal olacağı, Allah’a ve O’nun cezalandırmasına iman eden kimsenin bu tür büyük günahlara cüret edemeyeceği anlamına gelmektedir.⁹²

Câhiliye devrinde boşanan kadının başkasıyla evlenmesine eski kocası, eski kocasıyla yeniden evlenmesine de -kadın isteyecek olsa bile- aile büyükleri razı olmayarak engellemeye çalışmaktaydı.⁹³ Bu yüzden Kur'an'da kadının boşanma sonrası iddet süresi tamamlandığında kocasıyla *ma'rûf* üzere yeniden anlaşılabilirse, bir kez daha evlenmesine engel olmamaları hususunda yakın çevresi uyarılmış, bunun Allah'a ve âhîret gününe iman edenler için en iyi, en temiz öğütler olduğu zikredilmiştir.⁹⁴ Nitekim Bakara sûresi 2/232. âyet karısını bir talak ile boşayan Ebû'l-Bedah b. Âsım'a, kız kardeşinin geri dönmesini engelleyen Ma'kıl b. Yesâr hakkında inmiştir. Çünkü Ma'kıl, onun kardeşini boşayarak haksızlık ettiğini, bu sebeple tekrar evlenmelerine izin vermeyeceğini söylemiştir. Allah Resûlü ona, “Eğer Allah'a ve âhîret gününe iman ediyorsan Allah'ın emrettiğini yap.” deyince, Allah'a ve âhîret gününe inandığını belirterek, kız kardeşini Ma'kıl ile yeniden

⁹⁰ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/722.

⁹¹ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/720.

⁹² Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/722.

⁹³ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 1/370.

⁹⁴ el-Bakara 2/232.

nikâhlanmıştır.⁹⁵ Böylece Kur'ân kadının yeniden evlenmesini engelleyenlere uyarıda bulunarak, kadınların istedikleri, hukuk ve ahlâka (ma'rûfa) uygun bulunan evlilik taleplerini geri çevirerek evlenmelerini engellemenin, dul yaşamalarına veya istemedikleri biriyle evlenmelerine sebep olmanın insana bir faydasının olmayacağını belirtir.⁹⁶ Faydası olmayacağı gibi, bu şekilde davranmanın Allah'ın kendisine ve âhiret gününe inananlara öğütlediğinin, en iyi ve en temiz şekilde nitelendirdiği yolun dışında olduğu açıkça belirtilir.

Ölüm sebebiyle evliliğin sonlandığı durumlarla ilgili hükümlerde, İslam öncesine kıyasla bazı değişikliklere gidilmiştir. Câhiliye'de kadının kocası ölünce evde bir sene bekler, kocasının mirasından ona nafaka verilir. O sene tamamlanınca evden çıkar, yanında bir kığı/deve dışkısı (بعره) taşır onu bir köpeğe atardı. Böylece iddeti biterdi. Kığı atması, kocasının ölümünden sonra orada kalmasının, attığı kığıdan daha değersiz olduğunu ifade etmek içindi.⁹⁷ Hz. Peygamber bu âdete binâen kızı hakkında bir soru soran kadına Allah'a ve âhiret gününe iman eden bir kadın için, ölenin ardından 3 günden fazla yas tutmasının helal olmadığı, yalnızca eşi için bu sürenin 4 ay 10 gün olabileceği cevabını vermiştir.⁹⁸ Yani bir yıl olan yas tutma süresi 4 ay 10 güne indirilmiştir.

Kur'ân'da kadın-erkek ilişkilerinin düzenlenmesinde evlenme ve boşanma üzerinde durulduğu kadar, iffetin korunmasına ve zinadan uzak durulmasına da önem verilmiş, mü'minlere bu konuda uyarılarda bulunulmuştur. Zinanın hem birey hem toplum için doğuracağı olumsuz sonuçlardan dolayı, zinayı engellemek adına caydırıcı cezalar emredilmiştir. Allah, zâni ve zâniyeye ceza olarak yüz sopa vurulmasını emrederken, bunu merhametten dolayı uygulamayabilecek olanlara karşı, "*Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorsanız, Allah'ın hükmünü uygulamada*

⁹⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/197. Benzer rivâyet için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sabîb*, (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002), "Kitabu'n-Nikâh", 36, (No. 5130).

⁹⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/370.

⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/286-287.

⁹⁸ Buhârî, "Cenâiz", 30 (No. 1280-1282); "Talak", 46 (No. 5334, 5335); Müslim, "Talak", 58 (2/1124) Sürme sürmez, boyalı elbise giymez. Buhârî, "Talak", 49 (No. 5342).

merhamete kapılmayın.” diye uyarıda bulunmaktadır. Ayrıca cezanın umuma açık bir yerde, diğer insanlara ibret olacak şekilde uygulanması gerektiği “*Mü'minlerden bir grup onlara uygulanan cezaya şahit olsun.*” şeklinde beyan edilir.⁹⁹

2.4. Allah Yolunda Cihad

Son nâzil olan sûre olarak kabul edilen Tevbe sûresi¹⁰⁰ bir nevi mü'minlere vahyin son uyarılarını içerir niteliktedir. Nüzûl süreci sonlanırken indirilen Tevbe sûresinde el-yevmü'l-âhir ifadesinin 6 kez kullanılması, vahiy tamamlanana kadar bir iman esası olarak Allah'a imanla birlikte, âhîret inancının da ne denli önemsendiğini gösterir. Sûrede Allah'a ve âhîret gününe iman meselesinin birlikte ele alındığı temel konu ise cihad ve cihadla ilgili hükümler olup, birini daha önce ele aldığımız¹⁰¹ beş âyet doğrudan bu konuyla ilgilidir.

Kur'an'da Hz. Peygamber'in peygamberliğini kabule yanaşmayan ve O'nun yasakladıklarına ve hak dine riâyet etmeyerek yaşayan Ehl-i kitap, Allah'a ve âhîret gününe inanmayan kimseler olarak tanımlanmakta ve Müslümanlara “*bu kimselerle, boyun eğip, kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın*” buyrulmaktadır.¹⁰² Bu âyet Hz. Peygamber'e imanla, Allah'a ve âhîret gününe imanın bütünlüğünü bir kez daha kanıtlar niteliktedir. Elmalılı (öl. 1942), Allah ve âhîret lafzını söylese bile, gerçekte kalplerinde ona yer vermeyen, dünya sonsuza kadar kendisinin olacaktı ve yaptıklarından sorumlu tutulmayacaktı gibi yaşayanların, ayrıca kendilerinin tâbi olduklarını söyledikleri kitaba ve Peygamberin hükmüne dahi uymayanların kastedildiğini söyler. Bir dinin hak olabilmesi, onun Hak Teâlâ'ya izafet-i kâmile ile bağlı olmasına dayanır.¹⁰³

⁹⁹ Nûr 24/2.

¹⁰⁰ “*Son inen sûre Tevbe sûresidir.*” Buhârî, “Tefsir”, 1, (No. 4654); Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, 18.

¹⁰¹ et-Tevbe 9/18-19. âyetleri birbirinden ayırmamak adına öncesinde zikrettik.

¹⁰² et-Tevbe 9/29.

¹⁰³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd., (İstanbul: Azim Dağıtım, 2011), 4/340-341. Ehl-i kitapla savaş sebebiyse onların Hz. Muhammed'e inanmamalarından ziyade, Ona ve İslâm'a karşı düşmanca tavır takınmaları ve engellemeye çalışmaları olmuştur.

Cihad etme ile âhirete iman bağlantısının net bir şekilde kurulduğu meâlen “Allah’a ve âhiret gününe iman edenler, malları ve canlarıyla cihad edecekleri için senden izin istemezler. Allah, müttakileri çok iyi bilir.”¹⁰⁴ şeklindeki âyet, cihadın hem mâlî hem bedenî yönüne dikkat çekmekte, Allah’ın belirttiği özür halleri (bedende özür durumu ya da savaş için teçhizatı olmaması gibi) ve şehri korumak için Hz. Peygamber’in geride bıraktıkları kimseler hariç savaşa katılmama noktasında inananların mazereti olamayacağını ifade etmektedir.¹⁰⁵ “Allah, müttakileri bilendir.” ifadesi onların müttakiler zümresine dâhil olduklarına dair tanıklık ve kendilerine en büyük ödülün verileceğine dair vaat mahiyetindedir.¹⁰⁶

İnfâk etmenin önemine vurgu, cihad için infâk etme bağlamında da yapılır. İnsanların inanç ve tavırlarının farklılığı ve Allah katında buna göre muamele görecekları bedevîlerin tutumları üzerinden gösterilir. Bedevîlerden, Müslümanların başına kötü bir hal gelmesini bekleyenler olduğu gibi, onlar arasında Allah’a ve âhiret gününe inanan, mallarını Allah’a yakın olmak ve Hz. Peygamber’in duasını almak için harcayanlar da vardır. Onların bu iki beklentisi de âhirette Allah’ın rızasına kavuşma gibi üst bir mertebeye çıkma isteği ile ilgili olup, bunlar kendileri için bir yakınlık vesilesidir. Allah onları rahmetiyle kuşatacaktır.¹⁰⁷ Bedevîlerin içindeki bu grup şu iki vasıfla nitelenmiştir. İlki, bu grubun Allah’a ve âhiret gününe iman etmiş olmasıdır. Bu tabirin hedefi, insanın bütün fiillerinde önce ihlasın bulunmasına dikkat çekmektir. Bu, cihad için de böyledir. Diğeri ise, onların yaptıkları infâkı Allah ve Resûlünün dualarına yakınlık vesilesi bilmeleridir.¹⁰⁸ Âyette geçen *kurubât* (فُرُبَاتٍ) kelimesi, *yettehiznu* (يَتَّخِذُ) fiilinin ikinci mefûlü olup anlam, infâk ettiği şeyin Allah

¹⁰⁴ et-Tevbe 9/44-45.

¹⁰⁵ Normal şartlar altında cihad farz-ı kifâye, umumi seferberliği gerektiren bir tehlike veya saldırı durumunda ise farz-ı ayndır. Ahmet Özel, “Cihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993) 7/528.

¹⁰⁶ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/90.

¹⁰⁷ وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ فُرُبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ أَلَا إِنَّهَا فُرُبَةٌ لَهُمْ سَيُدْجِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ ۗ وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ فُرُبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ أَلَا إِنَّهَا فُرُبَةٌ لَهُمْ سَيُدْجِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ ۗ وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ فُرُبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ أَلَا إِنَّهَا فُرُبَةٌ لَهُمْ سَيُدْجِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ ۗ وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ فُرُبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ أَلَا إِنَّهَا فُرُبَةٌ لَهُمْ سَيُدْجِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ ۗ

¹⁰⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 16/126-127. Râzî, Nâfi’nin *kurubât* kelimesini ra’nın dammesi ile okuduğunu söyler ve bunu doğru kabul eder. Daha sonra bu kelimenin tahfifle sükûn üzere okuduğunu belirtir.

katında yakınlık elde etme sebebi olacaktır. Zira Hz. Peygamber sadaka verenlere hayır ve bereket duasında bulunur, o kimselerin bağışlanmaları için dua ederdi. Mü'minin infâkı Hz. Peygamber'in duasına vesile olduğu için, “İnfâk ettiği şeyi... Resûlün duasını almaya vesile sayarlar.” denilmiştir. Âyette geçen *seyudhulbum* (سَيُجَاهِلُهُمْ) ifadesi onların bu düşüncelerinin doğru olduğunu destekler, zira filin başındaki “se” zaman kalıbı vaadin gerçekleşeceğini gösterir. Allah'ın sadaka veren kimselerden razı olduğuna, halis niyetle verilen sadakanın kişiyi rıza-yı ilahîye ulaştıracağına işaret eder.¹⁰⁹

Allah yolunda cihad etme âhiret gününe imanla ilişkilendirilse de, savaşla ilgili çeşitli sınırlandırmalar vardır. Allah'a ve âhiret gününe iman etme bağlamında Hz. Peygamber, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günden beri Mekke'yi haram kıldığını kıyamete kadar da bunun böyle kalacağını haber verdikten sonra, Allah'a ve âhiret gününe iman eden bir kimse için Mekke'de kan dökmesinin veya oranın ağaçlarını kesmesinin helal olmadığını söylemiştir.¹¹⁰ Aslında bu hüküm sadece Mekke bölgesi için değil, haksız yere bir cana kıymama anlamında genel bir hükümdür.

SONUÇ

Âhirete iman yalnızca vahyin Mekke döneminin değil, Medine döneminin de Allah'a imanla birlikte Kur'an'da en çok işlenen ikinci konudur. Vahyin Medine döneminde âhiret inancının ameller üzerindeki etkisi bariz bir şekilde görülmektedir. Bu etki, kişinin hayatının her anını Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda şekillendirmesinde ve İslâm toplumunun bir parçası olmanın getirdiği hak ve sorumlulukları üstlenmesinde kendini gösterir. Bu bağlamda vahyin Mekke dönemi boyunca Kur'an'da geçmeyen el-yevmü'l-âhir ifadesi, hicretle birlikte Kur'an'da iman prensipleri içerisinde zikredilir ve âhiret gününe iman Müslümanların hayatlarının hemen her anını Allah'ın emirleri doğrultusunda düzenlemesini gerektirir. Nitekim inanan insan, asıl hayatının bu dünya hayatı olmadığını, bu hayatının ebedi yurduna giden

¹⁰⁹ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/303-304.

¹¹⁰ Tirmizî, “Hac”, 1, (No. 809); Buhârî, “Meğâzi”, 51, (No. 4295), “Cezâü's-Sayd”, 8, (No. 1832); Müslim, “Salât”, 446 (2/987).

yolda bir köprü olduğu düşüncesini zihninde canlı tutmaya çalışır ve davranışlarını buna göre kontrol etme gayreti içinde olur.

Âhiret gününe imanın her zaman Allah'a imanla birlikte kullanımı, âhirete iman konusunda da tevhîdî anlayışın dışına çıkmadan, Allah'ın insanlara beyan ettiği şekilde bir âhiret inancına sahip olmanın gerektiğini gösterir. Nübüvvet inancı, tevhîd ve âhiret inancından ayırt edilmeksizin, Kur'ân'da Allah'a ve Resûlüne itaat emredilerek, anlaşmazlıkların Allah ve Resûlünün emrine uyarak çözülmesi ve onların sevgisinin her şeyden üstün olması gerektiği hatırlatılır.

Âhiret gününe imanın zikredildiği âyetler, âhiret gününe imanı vurgulamanın ötesinde, ibadet ve davranışlarımızı ölümden sonra arzuladığımız hayata ulaşma gayretiyle düzenlememizi ister. Allah'ın vadettiği mükâfat beklentisi bu gayret için teşvik edici olabilir. Bu noktada Kur'ân mükâfatın en üst mertebesi olan Allah'ın rızasını kazanmayı hedeflememizi ister.

Allah'a ve âhiret gününe iman eden bireylerin öncelikle bu inançlarında samimi olmaları gerekmektedir. Bu inancın getirdiği sorumluluklar arasında ibadetlerden namaz ve infâk özellikle zikredilir. Namaz kişinin Allah'a karşı sorumluluğunu gösteren bir ibadet olmasıyla birlikte, hakkıyla eda edildiğinde kişiyi toplumsal sorumluluklarını yerine getirme ve insan ilişkilerini düzenleme konusunda da teşvik eder. İnfâk ise paylaşma duygusunu güçlendiren bir ibadet olup, aynı zamanda kişiye rızkı verenin Allah olduğunu hatırlatır. Allah'a ve âhiret gününe inanan bir kimseden infâk etmesi beklenir.

Kur'ân'da âhiret gününe imanla birlikte sâlih amel işlemek zikredilir ki bu, Allah'ın rızasına uygun her türlü ameli kapsayan geniş bir ifadedir. İyiliği emretme ve kötülüğü nehyetme görevi de, Allah'a ve âhiret gününe inanan bireyin sorumlulukları arasındadır. Bu şekilde, hem bireylerin hayatı hem de toplumun ıslahı yönünde bir fonksiyon icra edilerek, toplumda iyiliğin yayılması ve huzurun sağlanması istenir.

Mü'minler evlilik, boşanma, şahitlik gibi toplumsal meselelerin düzenlenmesinde Allah'a ve âhiret gününe imanın gereğini yerine getirme hususunda uyarılır. Nitekim boşanma sürecinde inanan kadınların hamileliklerini gizlemesi helal görülmemiştir. Ayrıca âhiret gününe inanıyorlarsa boşandıktan sonra eski eşine dönmek isteyen kadınlara ailelerinin engel olmaması emredilmiştir. Yine kocanın eşine dönmeyi

istememesi durumunda bunun ma'rûfla gerçekleşeceğine dair iki âdil şahit istenmiş, hem şahitliğin hem evliliğin korunmasında atılacak adımlarda arabulucu kişilerin önemine temas edilmiştir.

Allah'a ve âhiret gününe iman edenlerin zinâ edenler için takdir edilen celde cezasını uygulamada merhamet etmemesine dair uyarılması, toplumda ve insan ilişkilerinde ortaya çıkacak fesadı gidermek ve daha kötü sonuçların ortaya çıkmasına engel olmak içindir. Aslında bu âyetlerde temas edilen toplumsal mevzular birer örnek mesabesinde olup hemen her konuda, kişiden mü'min karakterine uygun şekilde hareket etmesi istenmektedir.

Kur'ân'da Allah'a ve âhiret gününe imanın gerekliliklerinde son olarak Allah yolunda cihad etmek, cihada gitmemek için mazeret öne sürmemek, cihad yolunda infâkta bulunmak zikredilmiştir. Ancak, haksız yere cana kıymak kati suretle yasaklanmıştır.

Âhirete iman edenlerin yapması ve sakınması gereken birçok fiil Kur'ân'da zikredilmektedir. Ancak biz, Kur'ân'da el-yevmü'l-âhir ifadesi bağlamında iman eden bireyden istenen fiilleri; bu fiillerin bireyin hayatına, Allah'a karşı sorumluluklarına ve insan ilişkilerine olan katkısını bağlamında ele aldık. İman, kalp ile tasdik, dil ile ikrarı kapsadığı kadar, yapılması ve sakınılması gereken birtakım davranışları da gerektirmektedir. Bu şekliyle iman yalnızca Mekke döneminin değil, Medine döneminin de aslî konularından olup, hatta mü'minlerin hayatlarını düzenleme noktasında Mekke döneminden daha etkin bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfembres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1408/1988.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sabîb*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır. Hak Dini Kur'an Dili. sad. İsmail Karaçam vd.. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 2011.
- Hayreddin Karaman vd.. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 4 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.
- İbn Habib, Muhammed b. Ümeyye b. Amr. *el-Muhabber Arap Kültürü*. Çev. Adem Apak-İsmail Güler, Ankara: Ankara Okulu, 2018.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâmi Ahmed b. Hanbel*. 45 Cilt. thk. Şuayb el-Arnâvût, Âdil Mürşid vd.. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-aẓîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibetin lin-Neşri ve't-Tevzî', 2. basım, 1420/1999.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. basım, 1414.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. b.y.: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1984.
- İsfehânî, Râğîb. *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 4. basım, 1430/2009.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.

- Maverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüketü ve'l-'uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2002.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-sabîhi'l-muhtasar*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî. t.y.
- Okumuş, Mesut. "Kur'an ve Sünnette Dünya ve Âhîret Hayatına Bakış". *Diyanet İlmî Dergi* 46/1 (Ocak 2010), 119-144.
- Özel, Ahmet. "Cihad". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 7/527-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-ğayb*. thk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Şahin, İskender. *Semantik Analizler Işığında Kur'an'da Diriliş Gerçeği*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2013.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şakir-Mahmûd Muhammed Şâkir. 24 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risale, 1420/2000.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u'l-kebir*. 6 Cilt. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Topaloğlu, Bekir. "Âhîret". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/543-548. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Türcan, Galip. *Kur'an'da Âhîret İnanç*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan. *Esbâb-ı Nüzûl (Kur'an Âyetlerinin İniş Sebepleri)*. çev. Necdet Çağıl-Necati Tetik, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.

- Yahyâ b. Sellâm, et-Teymî el-Basrî el-Kayrevânî. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk.Hind Şelebî. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Yılmaz, Ali. “Kur'an-ı Kerîm'de “Yevm/Gün” Kavramıyla Zikredilen Âhîret İsimleri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/16 (Aralık 2001), 141-171.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtezâ el-Hüseynî. *Tâcu'l-'arûs min cevâbiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc. Kuveyt: Matbaatü Hukûmeti'l-Kuveyt, 1965-2001).
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed Cârullah. *el-Keşşâf 'an hakâiki gâvâmidi't-tenzîl, Keşşâf Tefsiri*. edt. Murat Sülün. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016-2020.